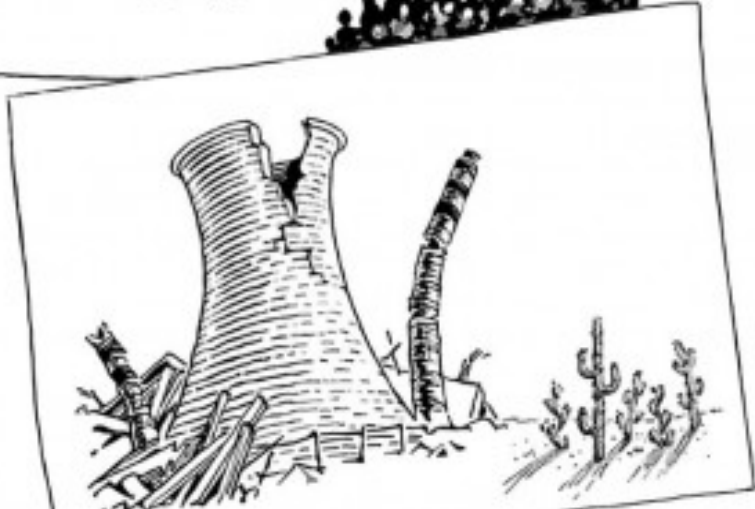
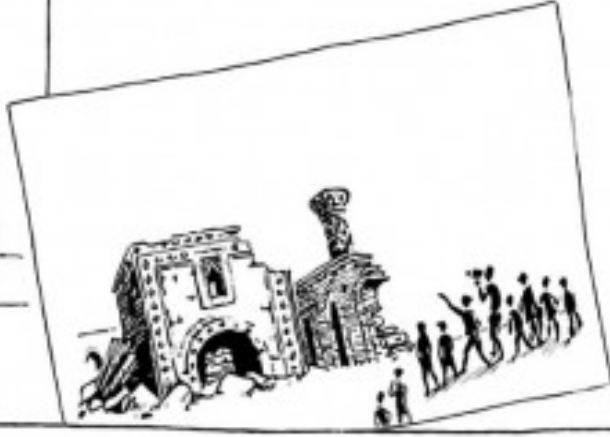

ÇARŞI

YIKIM VE YENİDEN İNŞA SÜRECİNDE HAFIZA

TEMA

Denizli Ulu Cami'nin Yıkımını Hafıza ve Kimlik Bağlamında Değerlendirmek

Dilek Avsan Karaman, Gülçin Pulat Gökmen, Işıl Uçman

MAKALENİN ADI **Denizli Ulu Cami'nin Yıkımını Hafıza ve Kimlik Bağlamında Değerlendirmek**

Evaluating the Demolition of Denizli Grand Mosque
MAKALENİN TÜRÜ **Araştırma Makalesi**

MAKALENİN KODU **EgeMim, 2024-2 (122), 54-63**

MAKALENİN YAZARLARI **Dilek Avsan Karaman**, Doktora Öğrencisi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü; **Ar. Gör.**, Pamukkale Üniversitesi Mimarlık Bölümü

Gülçin Pulat Gökmen, Prof. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü

Işıl Uçman, Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Mimarlık Bölümü

MAKALENİN GÖNDERİM TARİHİ **19.11.2023**

MAKALENİN KABUL TARİHİ **06.03.2024**

YAZAR İLETİŞİM BİLGİSİ **avsan@itu.edu.tr;**

ggokmen@itu.edu.tr; ucmanisil@gmail.com

ORCID **0000-0002-7187-0404;**

0000-0003-1854-7525; 0000-0002-0217-6443

Öz Bu çalışmada Denizli Ulu Cami'nin yıkım süreci hafıza ve kimlik odağında değerlendirilmiştir. Çeşitli arşivlerden elde edilen veriler Ricoeur'un araçlaştırılan hafıza yaklaşımı ile incelenmiştir. Hafızanın kimlik talebi ile birlikte kimliğin inşası için hafızanın kullanılması gerekliliği üzerine kurulu olan bu düşüncede açıklanan kimliğin kırılganlığının nedenleri makalenin alt başlıklarını oluşturmuştur. Caminin kentin kuruluş tarihi ile ilişkililmesi, zaman içinde geçirdiği değişimler ve yeni olanın talep edilmesi hafıza ve kimlik bağlamında yıkım sürecinin çözülmesi için yol gösterici olmuştur.

ANAHTAR KELİMELER Denizli Ulu Cami, Yıkım, Toplumsal Hafıza, Kimlik.

Kentlerin toplumsal hafızasında kullanım ve iletişim değeriyle birer kentsel göstergeye dönüşerek kente kimlik kazandıran, böylelikle tekno-tarihsel mimari niteliğinin ötesinde sembolik anlam değeriyle tarihi niteliğe sahip olan yapıların zaman içinde çeşitli nedenlerle yıkılması ülkemizin tüm kentlerinde yaşanan toplumsal hafıza bağlamındaki bir koruma anlayışı sorunudur. Bu yıkımlar kentsel kimlik yitimlerinde travmalara neden olmakta, toplumsal hafızadaki deneyim şifrelerinin gelecek kuşaklara aktarılacak bilgi, birikim ve nitelikten yoksun hale gelmelerine yol açmaktadır. Bu nedenle konu ekseninde belli bir koruma tutumu ve olası travmaların aşılmasına yönelik olarak kentsel arşiv yaklaşımı geliştirilmesi önemli gözükmemektedir.

Bu makale, yıkım kavramı ile toplumsal hafıza ve kimliğin kırılganlığı konularını Denizli Ulu Cami'nin yıkım süreci üzerinden değerlendirmeyi ve kentsel göstergeye dönüşen bu türlü yapılara yönelik belli bir koruma yaklaşımı geliştirmenin gereğini somutlamayı hedeflemektedir. Bu nedenle makalede kentsel toplumsal hafıza ve kimliğin sürekliliği için önemli olmasına rağmen yıkılan yapıların yıkım süreçlerinin görünür kılınması, bu süreçte yer alan mekanizma, kurum ve aktörlerin birbirleriyle olan etkileşimlerinin koruma, direnme, yıkım ve yeniden inşa açısından nasıl bir rol üstlendiğinin tartışmaya açılması bir yöntem olarak seçilmiştir.

Çalışmanın kuramsal çerçevesinin belirlenmesinde Ricoeur'un (2017)

“araçlaştırılan hafıza” açıklamasına başvurulmuştur. Kuramın önerdiği yöntem aracılığıyla kurgulanan metinde Ulu Cami'nin kent tarihindeki yeri, zamanla geçirdiği değişimler ve yıkım süreci irdelenmektedir. Caminin tarihi, dini ve simgesel değerine rağmen planlı bir biçimde yıkılmasının ardından kentte hafıza ve kimlik konuları ile ilişkilenen yeni yıkımlarda (Kız Meslek Lisesi) ya da yıkıma/değişime karşı oluşturulan direnişlerde (Taş Atölyeler, Denizli Lisesi) yıkılan Ulu Cami'ye referans verilmesi bu tarihi yapının yıkımının kentte bir kırılma noktası oluşturduğunu göstermektedir. Cami'nin yıkımının tartışılması hem kentteki yıkım dinamiklerini ortaya koymakta hem de anımsama pratiği ile yeniden inşa edilen toplumsal hafıza bağlamında, kentte sürekli yaşanan, kentin önemli yapılarının yıkım konusunu yeniden değerlendirme imkânı vermektedir. Bu makalede yıkım kavramı/konusu, hafıza ve kimlik odağında incelenmekte ve yapının fiziksel kaybının ötesinde, öncesi ve sonrasını da içeren bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Hafıza ile kimlik sorunsallarının çakıştığını ifade eden Ricoeur (2017, ss.100-101) kimliğin kırılganlığını üç başlıkta ele almaktadır; kurucu şiddetten kalan miras, zaman ile zorlu ilişki ve tehdit olarak hissedilen başkası ile karşılaşma. Ricoeur'un hafıza ve kimlik yaklaşımında ele aldığı kırılganlıkların nedenleri olan bu başlıklar makalenin alt başlıklarının oluşturulmasında belirleyici olmuştur.

Makalede caminin yıkımının ilk gündeme geldiği 70'li yıllardan itibaren yıkım olayı ile ilişkilenen kararlar,

olaylar, aktörler, tepkiler, yıkım kararının öne sürülen gerekçeleri ve yıkım sonrasında yaşanan hesaplaşma sürecine bakılırken kurumsal ve özel arşivler, yerel basın ve dergiler ile sosyal medyada politik figürlerin, yerel yöneticilerin ve yerel önemli kişilerin konuya ilişkin görüşlerine yer veren haberler toplanmıştır. 1986 tarihli haberden günümüze kadar yerel basında yer alan haberler, röportajlar, araştırma ve anı yazıları toplanmış, tüm arşivlerden elde edilen fotoğraflar, çizimler, resmi belgeler ve yazılar incelenerek değerlendirilmiştir.

Ricoeur (2017, s.100) tarafından unutulmuş suistimalleri ile ilişkilendirilen *araştırılan hafıza* görüşüne göre, hafıza ve kimlik arasındaki sorunun temelini, hafızanın kimlik arayışı, isteği ve kimliği benimsemeye hafızaya yüklenen görev oluşturmaktadır. Bu nedenle manipüle edilen hafızanın kırılan olması kimlik sorunu içinde yer almaktadır. Assmann'ın (2001, ss.42-43, 130-133) ifadesiyle bireylere "biz" deme imkanı veren kimlik, kültürün bağlayıcı yapısını tanımlayan ortak deneyim, beklenti ve eylem mekânlarından bir sembolik anlam dünyası yaratmaktadır. Mekân bağlamında her grup sosyal gerçekliklerinin yanı sıra kimliklerinin sembolü ve hatıralarının dayanak noktası olarak mekâna ihtiyaç duymakta ve mekânsallaştırma eğilimi içinde yer almaktadır. Böylece toplumların mekânı ve farklı kimlikleri konumlandırışlarının hafızayı nasıl şekillendirdiğini ve sonuçta mekânın sürekli kurulan, yönlendirilen, bastırılan ve yeniden üretilen bir şey olma özelliğinin görünür olmasının yanı sıra mekânsal yıkımın unutulmuş ile birlikte hafızayı yönlendirmede nasıl bir araç olarak kullanılabildiğini görmek mümkün hale gelmektedir.

Toplumun geçmişle olan ilişkisini bozan yıkımlar yaşam deneyimlerini yorumlama ve aktarma süreçlerini etkilemektedir (Neyzi, 2011, s.201). Kentteki yıkımlar, yok oluşlar, değişimler fiziksel bir etki yaratmakla birlikte, aynı zamanda kentliler için zihinsel sürekliliği de kesintiye uğratmaktadır (Forty, 2001, s.10). Kasti olarak gerçekleştirilen

yıkımlar herkesi etkisi altına alan, yaygın ve güçlü bir kültürel amnezi yaratmaktadır (Connerton, 2018, s.99). Halbwachs'a (2018, ss.166-168) göre mekânların ortadan kaldırılması durumunda ilk olarak direnç gösterme eğiliminde olan toplumsal hafıza direnişle yüzleşmesinin ardından sessizleşip yeni kurulan zaman-mekân çerçevesine uyum sağlamaya çalışmakta ve unutmaya sığınmaktadır. Ancak toplumsal hafıza bağlamında bu her zaman kesin bir yok oluş ile sonuçlanmamaktadır. Öngörülemez durumlar yok olmuş gibi görünen şeyleri maddi

doğrulanabilir bir erişim sağlamaktan çok temsile dayanmaktadır." Olayı deneyimlemek/yaşamak ile bu temsiller aracılığıyla anımsamak arasında bir fark olduğunu kabul etmek yeniden inşa sürecini yorumlama konusunda önemli görünmektedir. Buradan hareketle yeniden inşa edilen her anının yeni bir deneyimi ortaya çıkarması ve unutmama-hatırlama eylemleri ile bunu defalarca yeniden yapabilir olması belleğin hiçbir zaman kalıcı, sabit ya da değişmez olmadığını göstermektedir (Neyzi, 2011, s.189).

Bu doğrultuda makale için toplanan veriler üç başlıkta

“CAMİ’İN YIKIMININ TARTIŞILMASI HEM KENTTEKİ YIKIM DİNAMİKLERİNİ ORTAYA KOYMAKTA HEM DE ANIMSAMA PRATİĞİ İLE YENİDEN İNŞA EDİLEN TOPLUMSAL HAFIZA BAĞLAMINDA, KENTTE SÜREKLİ YAŞANAN, KENTİN ÖNEMLİ YAPILARININ YIKIMI KONUSUNU YENİDEN DEĞERLENDİRME İMKÂNI VERMEKTEDİR”

izlerin, tanıkların, işaret noktalarının aracılığıyla ve yeni toplumsal verilerin yardımıyla yeniden inşa edebilmektedir (Halbwachs, 2019, s.51, 128, 167, 215, 277). Assmann'ın (2001, ss.44-46) "yeniden kurma" olarak adlandırdığı bu süreçte geçmiş "ilerleyen şimdiki zamanın değişken ilişkileri çerçevesinde sürekli yeniden örgütlenmektedir."

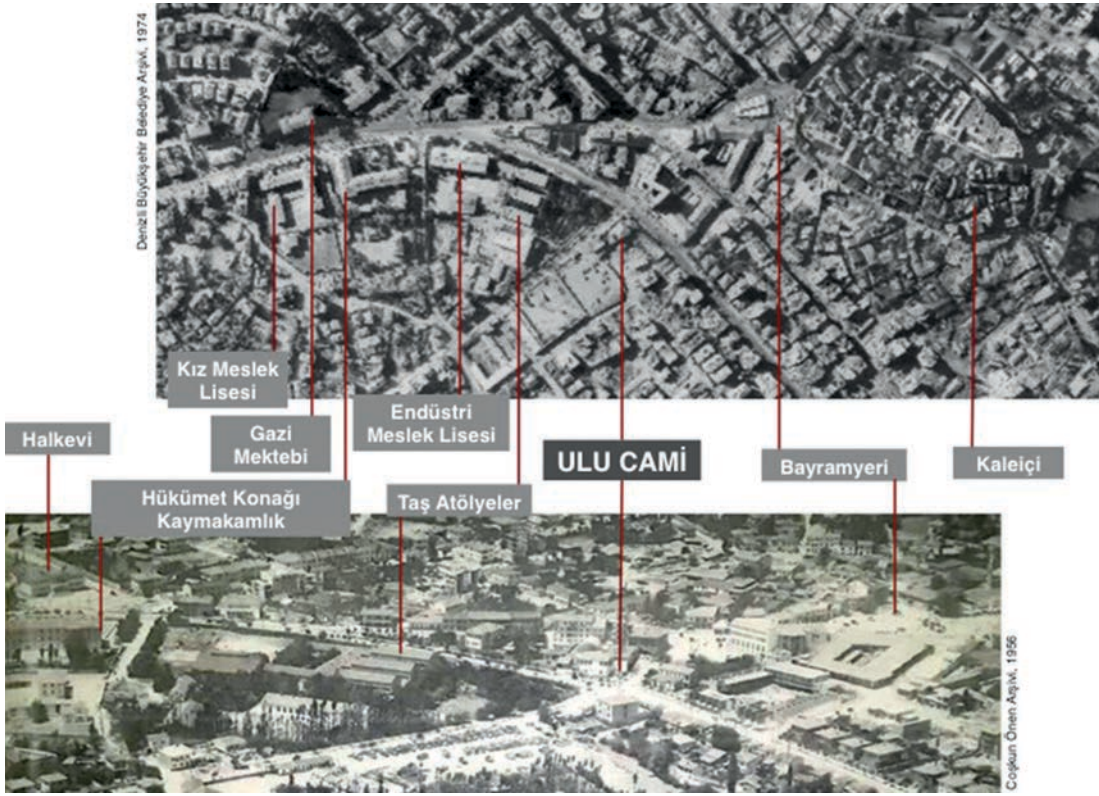
Hatırlama, geçmiş bir olaya ya da deneyime bağlı olsa da hatırlandığı an itibarıyla şimdi ile ilişkilidir ve şimdi üzerinden geçmiş yeniden inşa edilmektedir (Huyssen, 1999, s.13). Benzer bir yaklaşımı deneyim üzerinden açıklayan Casey (2011, s. 184-187) hatırlamanın bir süreç olduğundan bahsetmekte ve bu sürecin bir deneyimi başka bir deneyime dönüştürdüğünü, böylece her hatırlama sürecinde yeni bir bellek oluştuğunu iddia etmektedir. Bu nedenle Huyssen'in (1999, s.13) ifade ettiği gibi "... belleğin kendisi, bizi sahici bir başlangıca götürmek ya da gerçeğe

değerlendirilmiştir.

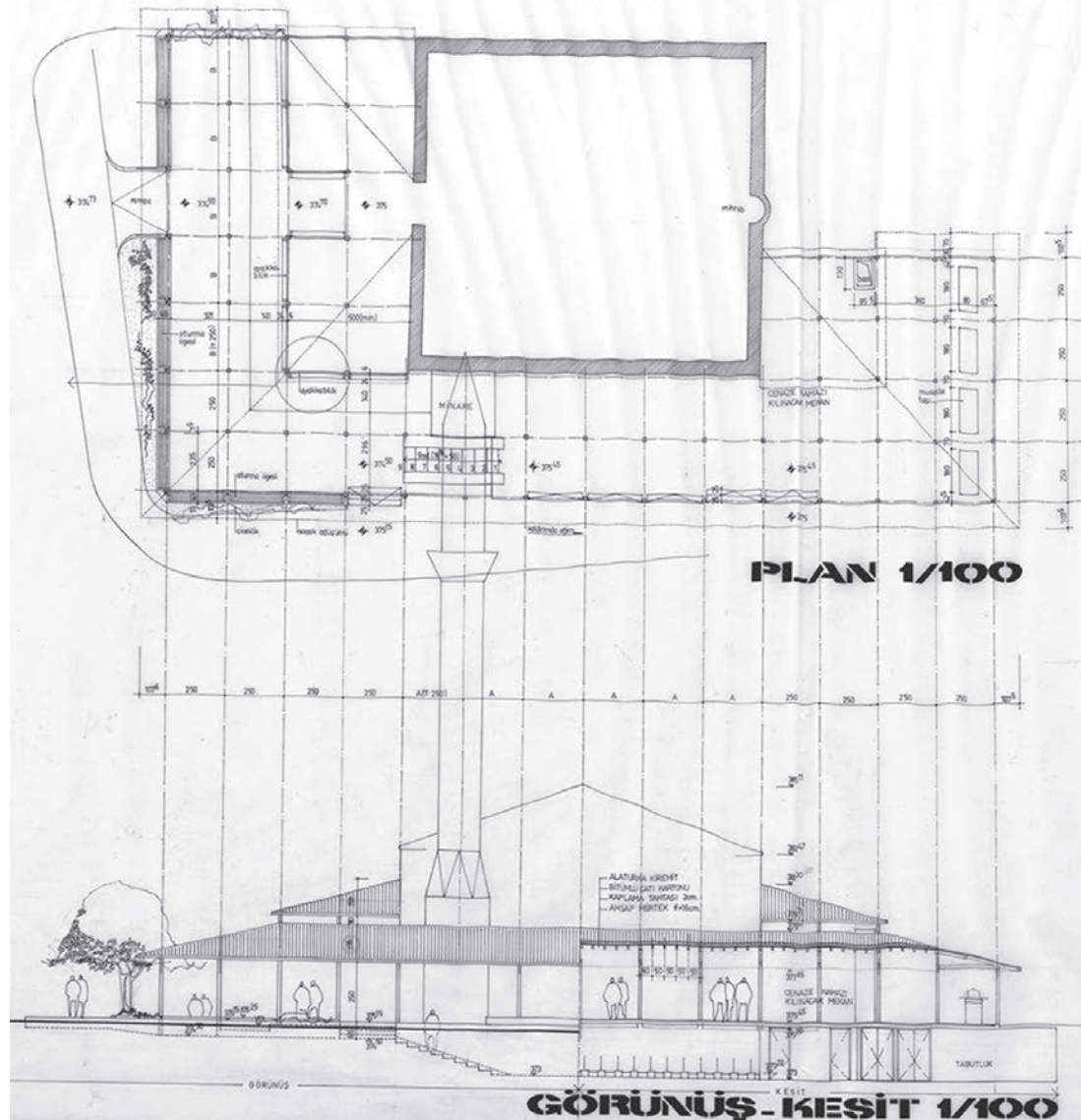
1. Kurucu Şiddetten Kalan Miras: Türklerin Denizli'deki Mührü; Ulu Cami

Ricoeur'e (2017, s. 101) göre tarihte her topluluğun kökeninde kazanan ve kaybeden taraflar olduğu için kuruluş dönemi ile ilişkilendirilen meşrulaştırılmış bir şiddet eylemi bulunmaktadır. Somut ve soyut yaraların hafızaya işlendiği bu süreçte kazanan taraf varlığını kabul ettirmek için yerleşmede kimlik inşasını başlatmaktadır. Denizli'de 13. yüzyılda inşa edildiği düşünülen Ulu Cami'nin kente dair kimlik ve hafıza konuları ile birlikte anılmasının en önemli nedeni kente yerleşen Türkler tarafından ilk inşa edilen yapılardan biri olmasıdır. Ulu Cami'nin yıkımı ile ilgili 2000'li yıllarda yerel basında yer alan haberlerde yapının bu durumunu vurgulayan ifadelerin yer aldığı görülmektedir;

"Denizli'nin geçmişle en önemli köprülerinden biri olan, Türklerin Denizli'deki 800 yıllık geçmişinin

DENİZLİ / ULUCAMI ÇEVRE DÜZENİ

belgesi niteliğindeki Ulu Cami” (Denizlihaber, 30 Mayıs 2018),

“Türklerin Denizli’yi mesken tutmaları ile yaşıt olduğu söylenen Ulu Cami” (Ataman, 2012),

“Denizli’nin en köklü camilerinin arasında olan ... Müslüman Türklerin Denizli’deki mührü” (Denizlihaber, 15 Şubat 2015).

Yapının tarihi değerine değinen bu haberler doğrultusunda Cami’nin inşa süreci araştırıldığında farklı yıllara ait kitabelerde yer alan bilgilere göre Cami 1237-1246 yıllarında hüküm süren II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Seyfeddin Karasungur bin Abdullah tarafından yaptırılmıştır (İnce, 2006, ss.208-210). Caminin şehrin ilk geniş çaplı imar ve inşaat faaliyetleri kapsamında 1247 yılında tamamlandığı ifade edilmektedir (Gökçe, 2000, s.146).

Ulu Cami İstasyon Caddesi ile Kayalık Caddesi’nin birleştiği köşede inşa edilmiştir (Görsel 1). Yer seçiminde döneminin yerleşim merkezi olarak kabul edilen Kaleiçi bölgesinin etkili olduğu ifade edilmektedir. Ulu Cami, Kaleiçi olarak anılan alan ve onu çevreleyen kalenin doğu surlarında inşa edilmiştir (Baykara, 1969, s. 46). Geniş bir avlu içinde yer alan Ulu Cami ile birlikte o dönemde bölgede bir tekke, hamam, çeşme ve pazarın bulunması kentin Selçuklu Döneminin yerleşim özelliklerine karşılık gelmektedir (Ataman, 2018, ss.253-254).

Ulu Cami’nin mekânsal ve yapısal durumuna dair az sayıda belge bulunmasına karşın Mimar Cengiz Bektaş’ın arşivinde yer alan “Denizli Ulu Cami Çevre Düzeni” çizimleri ve yıkım sonrası caminin enkazında keşfedilen yapı malzeme ve elemanları çözümlemesi yapıya ilişkin önemli bir veri kaynağıdır. 1983 yılında Bektaş Özyönetim Mimarlık İşliğinde üretilen arşiv belgesinden yapının plan-kesit ve görünüş çizimlerinin yanı sıra çeşitli sistem detaylarına ulaşılmaktadır (Görsel 2). Öyle ki söz konusu Bektaş arşivi, mimari pratiklerin kentsel hafızada üstlenebileceği rollerin açılımını ve önemini somutlamaktadır.

Bu çizimlere göre kapalı ibadet mekânının boyutları eni 12,5 metre, boyu 15 metredir, olup yüksekliği ise 10 metreye ulaşmaktadır. Çatısı alaturka kiremit kaplı yığma yapının

duvarlarında taş, tuğla ve devşirme malzemeler kullanılmıştır. Pencere ve kapı kemerlerinin bazılarında ay-yıldız motif bulunması uzmanlarca 20. yüzyıl başlarının karakteristik bir özelliği olarak görülmektedir (İnce, 2006, s. 207) (Görsel 3).

2. Zaman ile Zorlu İlişki: Aynılık ile Kendilik

Ulu Cami'nin yapıldığı günden itibaren kullanıldığı süreçte yaşadığı tüm değişiklikler incelendiğinde zaman faktörü yapının kimliğinin kırılmasını niteleyen diğer başlığı oluşturmaktadır. Bu kırılma kimliğin, şimdiki zamanın değerlendirilmesi ve geleceğin kavranması konuları ile ilişkili olarak, hafızaya başvurma hakkını gösteren bir zorluk şeklinde tarif edilmektedir (Ricouer (2017, s.s. 100-101). Çünkü kimlik (*identité*) kavramı içinde gizli olarak "aynı/özdeş" (*identique*) kavramının çift anlamlılığını barındırmaktadır. Kuramcıya göre zaman içinde aynı kalmak konusunda yer alan "aynı" kavramı ile "aynılık ile kendilik" arasındaki ayrım "kendi" kavramını

“MİMAR CENGİZ BEKTAŞ’IN ARŞİVİNDE YER ALAN “DENİZLİ ULU CAMİ ÇEVRE DÜZENİ” ÇİZİMLERİ VE YIKIM SONRASI CAMİNİN ENKAZINDA KEŞFEDİLEN YAPI MALZEME VE ELEMENLARI ÇÖZÜMLEMESİ YAPIYA İLİŞKİN ÖNEMLİ BİR VERİ KAYNAĞIDIR”

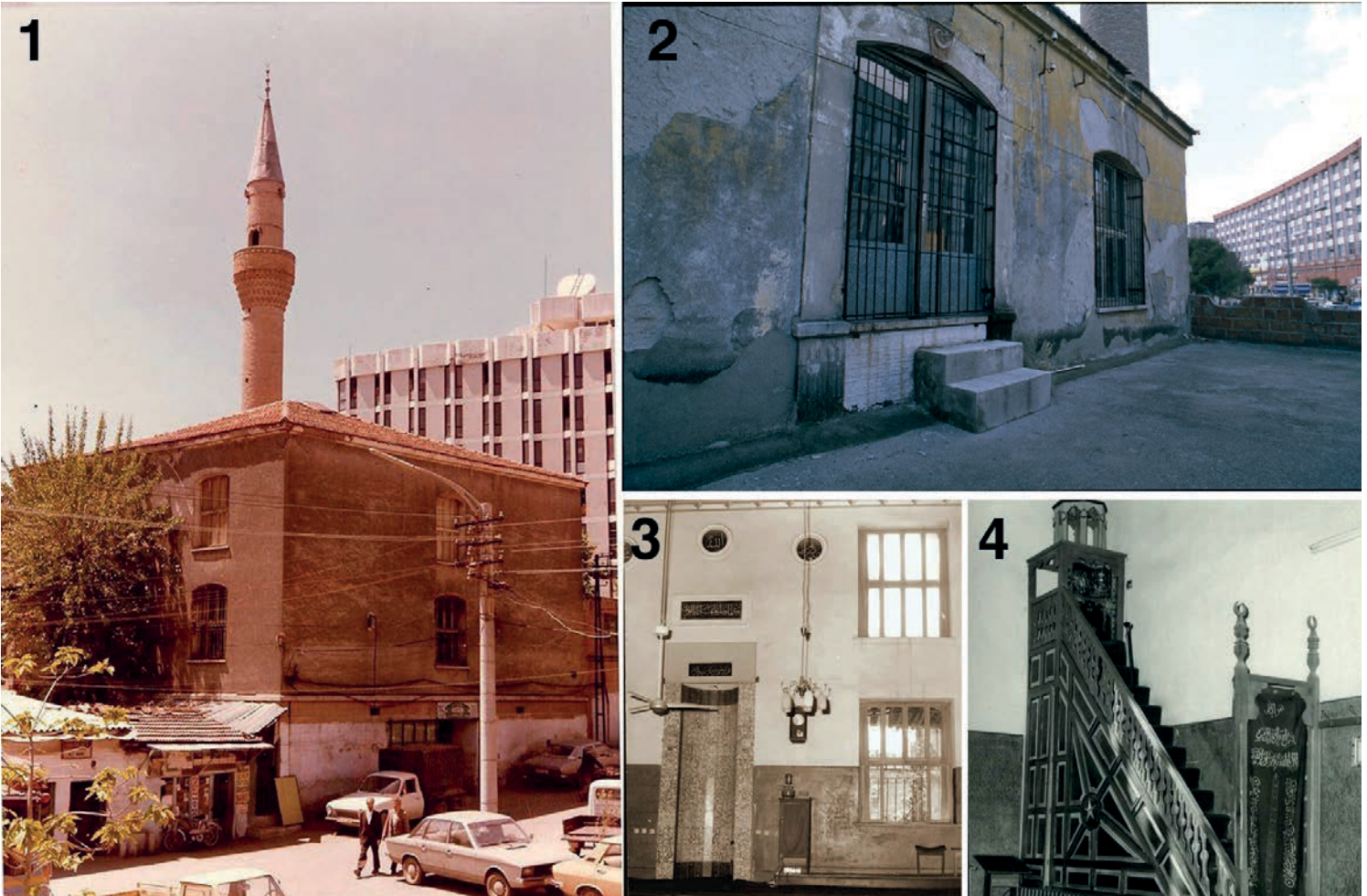
öne çıkarmakta ve “kendi”nin korunmasına özgü esneklik kesin bir şekilde katılıktan kaymayı-sapmayı getirmektedir.

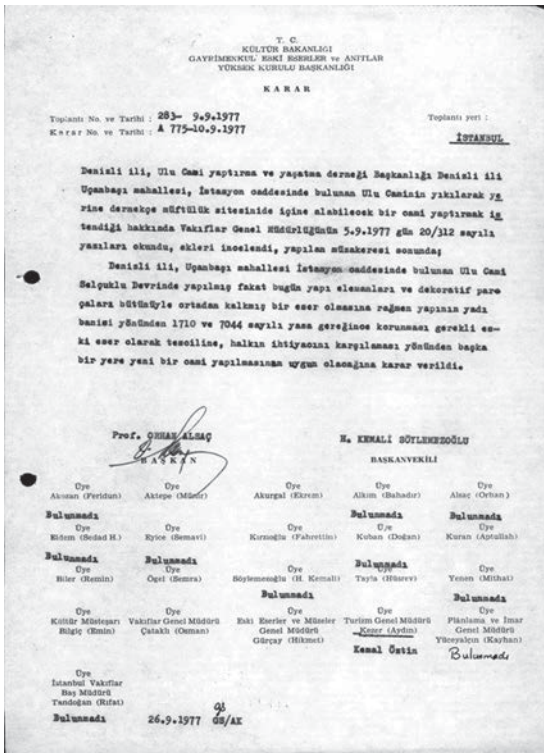
Bu yaklaşım doğrultusunda Denizli Ulu Cami'nin yıkım sürecinde çok tartışılan konulardan biri olan değer atfetme konusu “aynılık ile kendilik” karmaşası aracılığıyla okunabilmektedir. Yıkım öncesinde resmi olarak korunmasına dair alınan çelişkili kararlar ve geçirdiği değişimler nedeniyle mevcut Cami'yi korumaya değer görmeyenler ile Cami'nin defalarca yıkılıp yeniden yapılmasına rağmen hafızadaki tarihsel, dini, simgesel ve anı değeri nedeniyle korunması gerektiğini düşünenlerin bulunması

SOL ÜSTTE Ulu Cami ve yakın çevresi (üstte: 1974 yılına ait hava fotoğrafı, Denizli Büyükşehir Belediye Arşivi; altta: 1956 yılına ait fotoğraf, Önen, 2006). (Görsel 1)

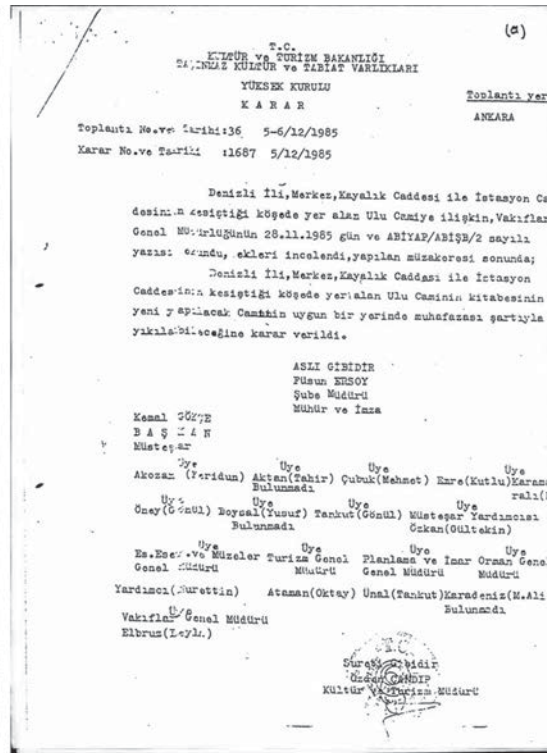
SOL ALTTA Denizli/Ulu Cami Çevre Düzeni (Salt Araştırma-Cengiz Bektaş Arşivi) (Görsel 2)

ALTTA Denizli Ulu Cami (1, 3, 4: Denizli Eski Ulu Cami Başlıklı Sosyal Medya Arşivi, 2: Salt Araştırma-Cengiz Bektaş Arşivi). (Görsel 3)

“aynılık ile kendilik” zemininde bir tartışma gündemi oluşturmaktadır. Burada yapının korunması konusu gündeme gelmekte, ancak yapıda zaman içinde yapılan değişiklikler nedeniyle artık yapının orijinal halinde olmadığı ve tarihi yapı niteliği ile korunmasının gerekmediği gibi görüşler de ortaya çıkmaktadır.

Ulu Cami'nin farklı dönemlerde yaşanan depremler (1366, 1567, 1653, 1703 ve 1899) nedeniyle Osmanlı döneminde detaylı onarımlar gördüğü veya yıkıldığı yerde yeniden inşa edildiği bilinmektedir (Gökçe, 2000; Baykara, 1969). Yapının daha sonra (Hierapolis) Arkeoloji Müzesi'ne taşınan kitabesinde, Cami'nin 1899 depreminde zarar gördükten

SOLDA Denizli Ulu Cami hakkında 1977 ve 1985 tarihli kararlar (Kültür Bakanlığı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurul Başkanlığı, A 775 No'lu Karar ve Kültür ve Turizm Bakanlığı Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu, 1687 No'lu Karar). (Görsel 4)

SOL ALTTA Denizli Ulu Cami yıkım süreci (Ataman, 2018, s.269, 272). (Görsel 5)

SAĞ ÜSTTE Denizli Ulu Cami hakkındaki Mailed İnhidam Raporu (Denizli Büyükşehir Belediye Arşivi). (Görsel 6)

sonra 1921-22 yıllarında Debbağ esnafından Topal Ömerzade Hacı Salih İbn Ahmed tarafından yeniden yaptırıldığı yazmaktadır (İnce, 2006, s. 208). Bu yeniden inşa sürecine dair verilen detaylarda caminin aynı yerde, daha küçük ölçülerde yapıldığı anlatılmaktadır (Gökçe, 2000, s. 145). Bu nedenle yapının her yeniden inşa sürecinde çevre ile ilişkisinin ve mekânsal kurgusunun bir takım değişikliklere uğradığı, ancak yeniden toplumsal kullanımı ile hafızada yer almasının sağlandığı görülmektedir.

1963 yılında Hilmi Koçar ve arkadaşları tarafından kurulan Ulu Cami Yaptırma ve Yaşatma Derneği'nin yapının bakım ve onarım işlerini üstlendiği bilinmektedir (Yağcıoğlu ve Uysal, 2014). Ancak Derneğin ve yerel gündemin 70'li yıllarda Cami ile ilgili tamirat ve bakımdan çok yıkma, dönüştürme konularına odaklandığı görülmektedir. Bu konuda resmi kaynaklarda yapının korunması konusunda çelişkili tutumların yer aldığı resmi kararlar öne çıkmaktadır. Bununla ilgili ilk önemli gelişme 1977 yılına ait koruma kararıdır (Görsel 4). Kültür Bakanlığı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurul Başkanlığı'nın 10.09.1977 tarihli kararında Denizli Ulu Cami hakkında şu ifade yer almaktadır;

"Selçuklu Devrinde yapılmış fakat bugün yapı elemanları ve dekoratif

parçaları bütünüyle ortadan kalkmış bir eser olmasına rağmen yapının yadı banisi yönünden 1710 ve 7044 sayılı yasa gereğince korunması gerekli eski eser olarak tesciline, halkın ihtiyacını karşılaması yönünden başka bir yere yeni bir cami yapılmasının uygun olacağına karar verilmiştir."

Denizli Ulu Cami hakkında Kültür ve Turizm Bakanlığı Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 05.12.1985 tarihli karar yazısında ise "Ulu Cami'nin kitabesinin yeni yapılacak Caminin uygun bir yerinde muhafazası şartıyla yıkılabileceği" ifade edilmektedir (Görsel 4). Bu kararın arka planına bakıldığında belediye ve derneğin önemli aktörler olarak süreçte yer aldığı görülmektedir. 1985 yılında Cami'nin tamirinin baş edilemez hale geldiğini belirten Derneğin başvurusu ile Anıtlar Kurulundan Cami'nin yıkılabilir kararı alınmıştır. Müftülükten de "bu camiyi yıkıp yerine yeni bir cami yaptırabilirsiniz" cevabının alındığını iddia eden Dernek yetkilileri, Cami'nin çok küçük olduğu ve bu nedenle ihtiyaç duyulan daha büyük bir caminin yapılması için belediyeye başvurma kararı almıştır. (Yağcıoğlu ve Uysal, 2014).

Derneğin başvurusu ile Ulu Cami konusu Denizli Belediye Meclisi gündemine taşınmış, 17.09.1985 tarihinde önerilen imar değişikliğine göre Ulu Cami'nin bulunduğu alan "Park Alanı", yanındaki boş alan cami alanı olarak belirlenmiştir. Dönemin Belediye Başkanı Ziya Tıkıroğlu (2010, s.152) anılarını yazdığı kitabında Ulu Cami'nin özellikle Cuma ve Bayram namazlarında yetersiz olması nedeniyle insanların caddede namaz kılmak zorunda kaldığını ve yanındaki 4 bin metrekare arsayı sembolik bir bedelle derneğe verdiklerini açıklamaktadır. Belediye Meclis kararlarını takiben Ulu Cami'nin yıkılacağına dair haberlerin gazetelerde yer aldığı görülmektedir (Denizli, 14 Ocak 1986). Kent sakinlerinden habersiz alınan bu kararlar basın aracılığıyla halka ulaşmaktadır. Kent için önemli tarihi bir yapının yıkım kararı Dernek yetkililerinin başlattığı bir karar olarak görülmekte ve yıkım konusu toplum

ve meslek odaları nezdinde tartışmaya açılmamaktadır.

1999 yılında inşa süreci tamamlanan yeni caminin açılması ile tarihi Ulu Cami'nin ibadete kapatıldığı görülmektedir (Ataman, 2012). Dernek ibadetin yeni camiye taşınması sonrası tarihi Ulu Cami'nin bakım-onarım işlerini bırakmıştır. Bu süreçten sonra Dernek ve Belediye'nin, Cami'nin yıkılması ve yerine başka yapılar yapılması için çalışmalar yaptığı, ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün önerilen iki projeyi de onaylamadığı izlenmektedir (Uysal, 2017, ss.127-128).

Basında ve kentte Ulu Cami'nin korunması, yıkılması ve yıkımından sonra yerine ne yapılacağı konusunda tartışmaların sürdüğü dönemde tarihi Cami 2002 yılında bir gecede yıkılmıştır (Görsel 5). Dönemin Belediye Başkanı Ali Aygören yıllar sonra verdiği röportajlarda bu olup-bitme halinden

“YAPININ, DAHA SONRA ARKEOLOJİ MÜZESİ'NE TAŞINAN KİTABESİNDE, CAMİ'NİN 1899 DEPREMİNDE ZARAR GÖRDÜKTEN SONRA 1921-22 YILLARINDA DEBBAĞ ESNAFINDAN TOPAL ÖMERZADE HACI SALİH İBN AHMED TARAFINDAN YENİDEN YAPTIRILDIĞI YAZMAKTADIR”

bahsetmekte ve yurtdışına giderken vekalet bıraktığı Sait Portakal'ın camiyi yıkacağından haberinin olduğunu ama yıkımın bir gece yarısı ansızın olacağını bilmediğini söylemektedir (Aygören ve Uysal, 2013). Burada Belediye Başkanı'nın yıkım kararını verdiği, uygulamayı ve sorumluluğu yardımcısına bıraktığı görülmektedir. Yıkımı gerçekleşen tarihi yapıdan 13 Haziran 2002 günü geriye sadece minaresi kaldığı, birkaç gün sonra bir gece, minaresinin de yıkıldığı bildirilmektedir (Ataman, 2012). Yıkımın hızla gerçekleştirildiği, korunması beklenen kitabesinin bile yıkıntıları arasından bulunarak müzeye teslim edildiği belirtilmektedir (Yağcıoğlu ve Uysal, 2014).

Ulu Cami'nin yıkımından sonra basında ve dolayısıyla kent gündeminde yer alan tartışmaların günümüze kadar sürdüğü, yıkım

DOSYA NO : 04-1630
KONU : Mavi İnhidam

T.C.
DENİZLİ BELEDİYESİ
Fen İşleri Müdürlüğü

03.06.2002
DENİZLİ

MAVİ İNHİDAM RAPORU

İlimiz Uçanebaşı Mahallesi, Tapunun 11 Pafta, 35 Ada, 1 Parselde bulunan, Mülkiyeti Vakıflara ait Eski Ulu Camii ibadete kapatılmış ve yeni yapılan Ulu Camiinde vatandaşlarımızın ibadet imkanı sağlanmıştır. Söz konusu Camii ilgisiz kalmış ve zamanla yıpranmaya başlamıştır.

İlgili Camii konusunda yaptığımız teknik incelemeler sonucunda, bina taşıyıcı sistem yapısı yığma taş inşaat tarzında yapılmıştır. İlimiz 1. derece deprem bölgesinde bulunmaktadır. Temel zeminini incelendiğinde, Yer altı su seviyesinin 2-5 metre derinlikte olduğu, zeminin Kili-Siltli-Kumlu ve çakıllı olduğu görülmüştür. Bu tür zemine haiz bina temellerinde deprem esnasında sıvılaşma olmaktadır. Bu güne kadar olan depremlerden dolayı meydana gelen zemin sıvılaşmadan dolayı Camii temelinin farklı oturmalara yaptığı görülmüştür. Farklı temel oturma sonucu taşıyıcı sistem duvarlarında çatlaklar oluşmuş ve binanın kendiliğinden yıkılma ihtimalini doğurmuştur.

Söz konusu Camii'nin tamirini mümkün olmayıp can ve mal güvenliği açısından tehlike arz etmektedir. Bu sebeple ilgili binanın en kısa zaman içerisinde yıkılması gerekmektedir.

Gereğini bilgilerinize arz ederiz.

Mehmet AKBAS
Mimar

Ahmet ÇORBACIOĞLU
İnşaat Mühendisi

H. Baybars SARACOĞLU
İnşaat Mühendisi

konusunda karşılıklı suçlama ve savunmaların yapıldığı görülmektedir. Bu tartışmalarda Cami'nin neden yıkıldığı ya da neden korunması gerektiği sorularına verilen cevaplar aynılık ve kendilik bağlamında karşılık bulmaktadır. Yıkımı gerçekleştiren ve bunu savunmaların temel argümanı caminin tarihi bir değeri olmadığı, yani eski eserin kendisi yerine sonradan yapılan aynısı olduğu şeklindedir. Oysa tüm dünyada ve Osmanlı'da yer alan tarihi yapıların zaman içinde çeşitli nedenlerle ya onarıldığı ya da yıkılıp eskisine sadık kalınarak yeniden yapıldığı bilinmektedir. Dönemin Belediye Başkanı Ali Aygören röportajında bunu şöyle ifade etmektedir;

"Kim ne derse desin Ulu Camii 800 yıllık değil! 1940'lı yıllarda yıkılıp yeniden yapılmış. ... Onun yanına da

SOLDA Ulu Cami, 1974 ve Yeni Ulu Cami, 2022
(Denizli Büyükşehir Belediye Arşivi). (Görsel 7)

**““YIKTIK AMA DAHA İRİSİNİ YAPTIK’
ZİHNİYETİNİN TİPİK BİR ÖRNEĞİ” OLARAK
GÖSTERİLEN ULU CAMİ’NİN YIKIMI, “TAM
BİR CEHALET VE MİMARİ KATLIAM ÖRNEĞİ”
OLARAK TARİF EDİLMEKTEDİR”**

güzel bir cami yapılmıştı. Tarihi bir değeri olsa yıkılmazdı.”

Çevredeki işyeri sahipleri tarafından gelen yıkım isteği, Vali Yusuf Ziya Göksu’nun “yıkılsın” açıklaması ve Mimar Cengiz Bektaş’ın “tarihi değildir” görüşü sonucu camiyi yıktıklarını iddia eden Aygören yıkımın genel istek üzerine yapıldığını ifade etmekte ve kentteki tarihi yapıların korunması konusuna hiç değinmemektedir (Aygören ve Uysal, 2013). Aygören’in söyleminde yer alan iddiaları reddeden Bektaş kendisine danışılmadığını, Ulu Cami’yi bir ibadet müzesi olarak projelendirdiğini ama oy kaygısı ile caminin yıkıldığını ifade etmektedir (Bektaş ve Uysal, 2014).

Caminin yıkılması ile ilgili Belediye Başkan Vekili Sait Portakal, Belediye Başkan Yardımcısı Fahrettin Uslusoy, Belediye Fen İşleri Müdürü Halil İbrahim Kaşlıköse hakkında açılan davada yer alan savunmalar genel olarak yapının korunmaya değer görülmediği üzerinde temellenmektedir. Kaşlıköse’nin savunmasında caminin yıkılabileceğine dair verilen Anıtlar

Yüksek Kurulu’nun aldığı karar, Valiliğin-Derneğin-Müftülüğün yıkım talebi yazıları, caminin güvenli olmadığına dair Mavi İnhidam Raporu gibi belgeler görülmektedir (Görsel 6). Aynı zamanda mal sahibi olarak görülen Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün gerekli bakımları yaparak önlem almadığı için suçlandığı savunmada yapının tehlike arz etmesi nedeniyle acil olarak yıkıldığı açıklanmaktadır (Ataman, 2018, ss.274-277).

Yıkım sürecini yürüten Portakal yeni bir cami yapıldığı için etraftaki esnafın Ulu Cami’nin yıkılmasını talep ettiğini ve yapının tehlikeli olması nedeniyle hızla yıkım kararı aldıklarını iddia etmektedir. Portakal, Aygören’in yıkımdan haberinin olmadığını paylaşmakta ve yıkım hakkında şu ifadelerle yer vermektedir:

“... binanın bir değeri yok ama yer olarak bir değeri vardı bence. Selçuklu zamanında cami yapılmış orada ve orası hep cami yeri olarak kalmış. Ulu Cami yapılmış, yüzyıllar içinde birçok kere yıkılmış, tekrar yapılmış. Ama yanındaki bitişik parselde de yeni bir cami yapılırken,

esnafı da rahatlatmak için oranın yıkılması gerekiyordu. Yıkım kararı aldık ve yıktık.”

Basında, kentte Cami’nin yıkımını gerekli görenlerin görüşleri kadar, yıkım kararının yanlış olduğunu düşünen çeşitli kurum ve kişiler de bulunmaktadır. Yıkım sürecine karşı çıkan Mimarlar Odası Denizli Şubesi, yıkımın ardından 14 Haziran 2002 günü Oda Başkanı Arif Balkanay’ın yaptığı basın açıklamasında “Bir gece vakti yangından mal kaçırır gibi” sözleriyle yıkımın aniden nasıl yapılabildiğini sorgulamakta, yıkım sonrası geride kalan kitabenin ve minarenin akıbetinin ne olacağının açıklanması istemektedir. Henüz yıkılmamış olan minaresi, kitabesi ve olası iz bırakıcı kalıntıların korunması yönünde uyarı yapılan bu açıklamada gelecek kuşaklara kültürel değerleri bırakma sorumluluğu hatırlatılmaktadır. Ancak Mimarlar Odası’nın yıkıma karşı olan tavrı yerel yöneticiler tarafından karşılık bulmamıştır.

Ulu Cami’nin hızla yıkılması nedeniyle kentte yıkım karşıtı bir eylem oluşması mümkün olmamıştır. Yine de bu yıkım unutulmamış ve zaman zaman kent gündeminde yer almış gibi görünmektedir. Kentte tarihi bir yapının korunması ya da yıkımı ile ilgili bir durum söz konusu olduğunda Ulu Cami örneği basında ilk akla gelen ve her zaman anılan bir yapı olmuştur. 2010 yılında yine gece yıkılmak istenmesi

nedeniyle yerel gazetelerde “Ulu Cami Operasyonuna Benziyor” başlıkları ile haberlere konu olan Kız Meslek Lisesi’nin yıkım süreci (Denizlihaber, 19 Haziran 2010), restore edilen bir konağın 2014 yılında yapılan açılışında Nihat Zeybekçi’nin “Bu memlekette bir gecede 1245 yılında yapılmış Ulu Camiyi yıktılar” diyerek Ulu Cami’nin yıkımını hatırlatması (Denizlihaber, 11 Ocak 2014), 2015 yılında Denizli Lisesi’nin binası ile ilgili yapılmak istenen değişikliklere karşı çıkılan bir toplantıda BASİAD Başkanı Selim Kasapoğlu’nun “... bu kent daha önce benzer travmalar yaşadı. Onlardan biri de Ulu Cami’dir.” sözleriyle caminin yıkımının kentte bir travma olarak görüldüğünü ifade etmesi (Uysal, 2015) ve uzun süren bir direniş mücadelesi sonunda 2021 yılında korunmasına karar verilen Taş Atölyeler’in savunulduğu süreçte sık sık Ulu Cami gibi olmasının benzetmelerinin yapılması (Tok, 2019) bu duruma verilebilecek örneklerden birkaçı olarak gösterilebilir.

Kent gündeminin yıkımlarla yoğunlaştığı dönemlerde basında yer alan yazılarda Ulu Cami’nin yıkımı her zaman ilk akla gelen örnek olmaktadır. “*‘Yıktık ama daha irisini yaptık’* zihniyetinin tipik bir örneği” olarak gösterilen Ulu Cami’nin yıkımı “*tam bir cehalet ve mimari katliam örneği*” olarak tarif edilmektedir ve bu yıkım zaman içinde Denizli’nin yok edilen geleneksel mimarisinin nasıl ortadan kalktığının bir sembolü haline gelmiştir (Tok, 2017).

Ulu Cami adına açılan sosyal medya hesaplarından yapılan paylaşımların güncel olarak devam ettirilmesi kentlilerin aslında hala bu yıkımı gündemde tutmak istediğini göstermektedir. “Denizli Eski Ulu Cami” isimli hesapta caminin yıkımına dair yorumların yapılması ve insanların camiye dair sahip olduğu fotoğraf, resmi evrak gibi arşiv belgelerini paylaşması hafızanın izlerinin birikmesine olanak sağlamakta ve yıkımın sadece unutmaya pratiği ile anılmayacağını göstermektedir. Bu mecralarda yapılan bazı paylaşım ve önerilerin zaman zaman yerel basında yer

alması bu hesapların etki alanının sadece o ortamla sınırlı kalmadığının kanıtı olarak görülebilir (Denizlihaber, 15 Şubat 2015).

Ricoeur’e referansla açıklamak gerekirse, tekno-kültürel değer atfetme tartışmalarında yapının geçirdiği yapısal dönüşümler “aynılık ile kendilik” karmaşası aracılığıyla Denizli Ulu Cami’nin yıkım sürecinde, yıkım lehine belirleyici bir söyleme dönüşmüştür. Kentsel hafıza ve koruma açısından derin bir travmaya yol açan söz konusu yapının orijinalliyi ve saflık söylemi, koruma gerekçelerindeki tekno-tarihsel açıklamaların tek başına yeterli olamayacağını, koruma yaklaşımlarının bunların ötesinde, yapıların sembolik anlam ve değişim değerleri açısından da korunmaları gerektiğini, bir direniş nişi üretebilmeleri açısından da somutlamıştır.

3. Tehdit Olarak Hissedilen Başkası ile Karşılaşma: Yeni Ulu Cami

Denizli Ulu Cami kent halkına hizmet verdiği 750 yıl boyunca zaman zaman çeşitli nedenlerle hasar görse de hep varlığını korumaya devam etmiş, restore edilerek tekrar kullanıma açılmış ve 2000’li yıllara kadar ayakta kalmıştır. Son dönemde de restore edilmesi mümkün iken yapının yıkılarak tamamen ortadan kaldırılmasının önemli gerekçelerinden biri yeni bir caminin inşa edilmesidir. Yeni caminin tarihi yapının hemen yanındaki alanda yapılması inşaat mekanizması ve çıkar hedefleri lehine Ulu Cami’nin gözden çıkarılmasının bir kanıtı gibi görülmektedir. Öyle ki, yeni yapı ile birlikte tarihi Ulu Cami’nin yıkımı ve arsasının nasıl kullanılacağı yönünde yapılan tartışmalar da hız kazanmıştır.

Hafıza ve kimlik bağlamında başkası ile karşılaşmayı bir tehdit olarak yorumlayan Ricoeur’e (2017, s.101) göre, “farklı olan başkasının” varlığı, kimliğin kırılma noktasının bir başka nedenidir. “Aynı”nın başka ile ilişkisini kabulden redde, dışlamaya doğru kaydıran şey tahammül edilemeyen başkalık/ötekilik kılığındaki aşağılama ve saldırılardır. Bu yaklaşımı Ulu Cami örneğinde değerlendirdiğimizde başkası olan yeninin talep ve elde edilmesi ile Ulu Cami’nin yıkım sürecinin hızlandırıldığı

söylenebilir (Görsel 7). Bir Dernek üyesinin iki caminin yan yana olması fikrinin olumlu karşılanmadığı ve yeni camiye ihtiyaç olduğu için kullanılamaz durumdaki tarihi yapının ortadan kaldırılabilir olduğu kabulüne dair açıklaması başkasının bir tehdit oluşturmaya yaklaşımları ile ilişkilenmektedir (Yağcıoğlu ve Uysal, 2014).

Kentte o dönem görev yapan Vali Yusuf Ziya Göksu’nun yıkım sonrasında yaptığı açıklamalar Ulu Cami’nin yıkımını destekleyen nitelikte olup, Ricoeur’ün bahsettiği ötekilik kılığında yapıya yapılan aşağılamalara bir örnek niteliği taşımaktadır. Yapının yıkımını değerlendiren Vali’nin şu açıklamayı yaptığı görülmektedir (Deha20, 18 Haziran 2002):

“Turistler ilimize geldiğinde yeni yapılan Ulu Cami yerine eski Camiyi, yani kötü görüntüleri çekiyorlardı. Yıkıldığı iyi oldu. Yıkanların eline sağlık.”

Tarihi Ulu Cami ile yeni yapılan caminin kıyaslandığı ve çarşı tarafından bakışla yeni camiyi kapatmasının eleştirildiği bu açıklamaya benzer ifadelerin basında esnaf ve kentliler tarafından da dile getirildiği bilinmektedir (Ataman, 2018, s. 282). Bir röportajında benzer bir durumdan bahseden Bektaş, “*Arkadaki binayı yapan insanların o bina önümüzü kesiyor*” diyerek Belediye Başkanı’na baskı yapıldığını ve oy kaygısı ile yıkımın gerçekleştiğini söylemektedir (Bektaş ve Uysal, 2014) (Görsel 8).

Yeni caminin inşa edilmesi ile Tarihi Ulu Cami’ye yöneltilen eleştirilerden biri yapıların büyüklükleri ile ilgili olmuştur. Yeni yapılan caminin büyüklüğü tarihi Cami için bir tehdit gibi görünmektedir. 1985 yılında tarihi yapının yıkım kararının çıkmasının ardından Dernek üyelerinin bunun yerine daha büyük bir cami yapmak istemeleri bu tavrın ilk göstergesi olarak kabul edilebilir. Bir Dernek üyesinin bu süreci;

“Dernek olarak oturup düşündük, Cami çok küçüktü ve Cuma namazları kılınması çok zordu, cenaze namazlarında rezalet bir durum ortaya çıkıyordu. Camiyi yaptırsak ne olacaktı, yaptırmazsak ne olacaktı?”

SOLDA Ulu Cami ve Yeni Ulu Cami (Ataman, 2018, s.255). (Görsel 8)

şeklinde anlatması yeninin talep edildiği dönemde tarihi Ulu Cami'ye karşı yöneltilen eleştirilerden birini göstermektedir (Yağcıoğlu ve Uysal, 2014).

Bu noktada yeni yapılan Caminin isimlendirilmesi dikkat çekicidir. İnşa edildikten sonra bir süre "Yeni Ulu Cami" olarak anılan yapı söz konusu yıkım ile "Ulu Cami" adıyla anılmaya başlanmıştır. "Ulu" olma halinin sadece nicel değerlere indirgendiği bu yaklaşım Ulu Cami'ye dair birçok değeri göz ardı etmiş gibi görünmektedir.

Sonuç

Denizli Ulu Cami, kuruluş dönemi bağlamındaki tarihsel anlatılarda Türklerin kente ilk yerleşme ve imar faaliyetleri kapsamında inşa edilmesinin sunduğu bir referans yapı olmasının yanı sıra, sosyo-kültürel dönüşüm süreçlerinde

kazandığı kullanım ve iletişim değeriyle de kentsel gösterge niteliğindeki yapılar arasında yer almıştır. Bu nedenle, tekno-tarihsel bağlamdaki mimari yapı niteliğinin ötesinde, sembolik anlam değeriyle de tarihi niteliğe sahip ve bu açıdan belli bir koruma yaklaşımı sergilenmesi gereken bir yapıdır.

Söz konusu yapı, tüm bu açılardan kentin tarihini gelecek kuşaklara aktaracak, toplumsal hafızanın sürdürülmesine yardımcı olacak bir referans yapı ve maddi kültürel bir değer olarak kabul görmesi ve korunması beklenirken, yapının hızlı ve oldukça kararlı denilebilecek bir süreç içinde yıkılması kentin toplumsal hafızasında önemli bir travmaya yol açmıştır. Yapının yıkımını savunan aktörlerin açıklamaları göz önüne alındığında Cami'ye

dair hafıza ve kimlikte kırılganlığa neden olan önemli etkenlerden birinin "aynılık ile kendilik" tartışması olduğu görülmüştür. İnşa edildiği 13. yüzyıldan itibaren geçirdiği basit ve kapsamlı onarımlar ve restorasyonlar yapının yıkımını destekleyenler tarafından kullanılan yıkıcı bir argümana dönüşmüştür. Bu türden yıkıcı söylemlerin, zamanla yapıda zorunlu olarak gerçekleştirilen olağan müdahaleleri, aynı ve dolayısıyla saf kalamayarak, değişerek kendisi olan kırılganlık göstergeleri olarak algıladığı ve sunduğu tespit edilmiştir.

Tarihi Cami'nin yıkım kararının alınmasında buna eklenen, yapının kullanımda yetersiz kalmasının bir neden olarak gösterilmesi, yeni bir cami inşa edilmesi kararı ile başlayan süreçte yeninin hemen tarihi yapının yanına inşa edilmesi, büyüklüğü nedeniyle fonksiyonel açıdan daha güçlü bir temsil değerine sahip olduğu

yanılışına yol açan yeni caminin görünürlüğü'nün talebi, tarihi Ulu Cami'nin bakım ve onarımının yapılmaması nedeniyle harap hale gelmesi gibi nedenler ise yıkım sürecinde dile getirilen diğer söylemlerdir.

Öyle anlaşılmaktadır ki; "kendini"nin korunması yerine yok edilmesi gerektiği savı, toplumsal ve kültürel hafızayı korumaya yönelik bazı tekno-kültürel araçları, incelenen durumdaki gibi devre dışı bırakabilmektedir. Yapıda gerçekleşen tüm değişimlerin hafızada yığılma, birikme, yoğunlaşma oluşturarak unutmaya ve anımsama pratikleriyle birlikte bir yeniden inşayı gündeme getirmesi beklenirken, Ulu Cami örneğinde bu süreç yıkım söylemleri eşliğinde kentsel hafızada travmatik bir referanssızlığa yol açmıştır. Tarihi yapının durumunun ve neler yapılabileceği konusunun çeşitli uzmanlar tarafından tartışılacağı bir ortam oluşturulmamış, yerine tarihi yapıların olağan olarak geçirdiği yapısal değişimleri bir tür anomali olarak alımlayan ve sunan tekno-kültürel saflık ve orijinallik söylemleriyle değişimi dışlayan şeffaflıktan uzak ve tepeden inme bir kararla yıkım gerçekleştirilmiştir.

Öte yandan, anımsamanın en önemli hatırlatıcı unsurlarından biri olan fiziksel mekânın yitirilmesine karşın bugün hala kent sakinlerince camiye dair hafızanın sürekliliğinin bir biçimde yeniden kurulmaya çalışıldığı, yıkımından günümüze kadar geçen süreçte tarihi yapının çeşitli nedenlerle gündemde yer almaya devam ettiği, sosyal medyada oluşturulan hesaplarla fotoğrafları ve hikayeleriyle gelecek kuşaklara aktarılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu durum, toplumun mevcut fiziksel yapı yıkılsa bile, istediğinde, kentsel hafızada yer alan unsurları geleceğe taşıdığını ve toplumsal hafızaya yönelik her türlü arşivin önemini göstermektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki, yıkım kararları sadece tekno-kültürel anlamdaki yapısal geçerlilik ve gereklilikler açısından değil, aynı zamanda ve bunların ötesinde, toplumsal hafızadaki yer ve değerler

açısından irdelenmesi gereken belli bir koruma yaklaşımıyla ele alınmalıdır. Konu kentsel alanın tüm mekanizma, kurum ve aktörlerinin temsilcileri ile birlikte tartışılmalı, alınacak kararlara halkın katılımının da sağlanacağı süreç tasarımları ve kentsel hafızayı arşivleme çalışmaları yapılmalıdır. ■

KAYNAKLAR

- Assmann, J. (2001). *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*. (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ataman, H. (2012, 1 Mayıs). Denizli Ulu Cami Nasıl Yıkıldı? *Denizlihaber*. <https://www.denizlihaber.com/ozgun/kent-bellegi/denizli-ulu-cami-nasil-yikildi/>
- Ataman, H. (2018). *Denizli-Son Yüzyıl*. cilt 2. Denizli: Bilal Ofset.
- Aygören, A. ve Uysal, S. (2013, 18 Aralık). *Ulu Cami'yi yıkmakla hata yaptım!*. *Denizlihaber*. <https://www.denizlihaber.com/ozgun/haftanin-roportaji/eski-denizli-bel...ise-dair-bir-pismanlik-itarafi-geldi-ulu-camiyi-yikmakla-hata-yaptim/>
- Baykara, T. (1969). *Denizli Tarihi*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Bektaş, C. (1983). *Denizli Ulu Cami Alanı Çevre Düzenlemesi: Uygulama projesi*. Salt Araştırma-Cengiz Bektaş Arşivi. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/196263>
- Bektaş, C. ve Uysal, S. (2014, 5 Şubat). *Aygören Ulu Cami'yi 3-5 oy için yıktı!*. *Denizlihaber*. <https://www.denizlihaber.com/ozgun/haftanin-roportaji/denizlili-yukse...z-bektastan-carpici-aciklamalar-aygoren-ulu-camiyi-3-5-oy-icin-yikti/>
- Casey, E. (2011). Remembering: A Phenomenological Study. J. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, D. Levy (Ed.), *The Collective Memory Reader* içinde, (s. 184-187). Oxford University Press.
- Connerton, P. (2018). *Modernite Nasıl Unutturur* (K. Kelebekoğlu, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- *Deha20 Gazetesi* (2002, 18 Haziran). Ulu Cami Kördüğüm. *Deha20 Gazetesi*.
- *Denizli Gazetesi*. (1986, 14 Ocak). Yerine yenisi yapılacak 300 Yıllık Ulucami yıkılıyor. *Denizli Gazetesi*.
- *Denizlihaber*. (2010, 19 Haziran). Başladığımız işi bitiririz. *Denizlihaber*. 10 Kasım 2023 tarihinde <https://www.denizlihaber.com/denizli/kent-genel/basladigimiz-isi-bitiririz/?site=desktop> adresinden erişilmiştir.
- *Denizlihaber*. (2014, 11 Ocak). Ulu Cami'yi bir gecede yıktılar. *Denizlihaber*. 10 Kasım 2023 tarihinde <https://www.denizlihaber.com/denizli/kent-genel/ekonomi-bakani-niha...aygorene-agir-gonderme-ulu-camiyi-bir-gecede-yiktilar/?site=desktop> adresinden erişilmiştir.
- *Denizlihaber*. (2015, 15 Şubat). Ulu Cami tekrar yapılsın. *Denizlihaber*. 10 Kasım 2023 tarihinde <https://www.denizlihaber.com/denizli/kent-genel/ulu-cami-tekrar-yapilsin/> adresinden erişilmiştir.
- *Denizlihaber*. (2018, 30 Mayıs). Ali Aygören, Ulu Cami diyeni mahkemeye veriyor. *Denizlihaber*. 10 Kasım 2023 tarihinde <https://www.denizlihaber.com/denizli/kent-genel/ali-aygoren-ulu-cami-diyeni-mahkemeye-veriyor/> adresinden erişilmiştir.
- [Denizli Eski Ulu Cami]. Facebook. <https://tr-tr.facebook.com/denizlieskiulucami/> adresinden 10 Kasım 2023 tarihinde alınmıştır.
- Forty, A. (2001). Introduction. A. Forty ve S. Küchler (Ed.), *The Art of Forgetting* içinde (ss.1-18). Londra: Bloomsbury Academic.
- Gökçe, T. (2000). *16. ve 17. Yüzyıllarda Lazıkiyye Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Matbaası.
- Halbwachs, M. (2018). *Kolektif Bellek*. (Z. Karagöz, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Halbwachs, M. (2019). *Hafızanın Toplumsal Çevreleri* (B. Uçar, Çev.). Ankara: Heretik Basın Yayın.

- Huyssen, A. (1999). *Alacakaranlık Anıları: Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek* (K. Atakay, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- İnce, K. (2006). Denizli Ulu Cami Hakkında. T. Yazar (Ed.), *Sanatta Anadolu Asya İlişkileri* içinde, (ss.207-221). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Kültür Bakanlığı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurul Başkanlığı (1977, 10 Eylül) A 775 No'lu Karar, İstanbul.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu (1985, 5 Aralık) 1687 No'lu Karar, Ankara.
- Neyzi, L. (2011). *Nasıl Hatırlıyoruz?* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Önen, C. (2006). *Fotoğraflarla Denizli*. Denizli: Denizli Belediyesi Kültür Yayınları.
- Ricoeur, P. (2017). *Hafıza, Tarih, Unutuş*. (M. E. Özcan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Tıkroğlu, Z. (2010). *Onurlu Bir 5 Hizmet Yılı*. Denizli: Turker Ofset.
- Tok, Y. (2017, 14 Haziran). Eskiye Yıkma Zihniyeti. *Denizlihaber*. 10 Kasım 2023 tarihinde <https://www.denizlihaber.com/yazarlar/yasar-tok/denizli-yasar-tok-eskiye-yikma-zihniyeti/> adresinden erişilmiştir.
- Tok, Y. (2019, 31 Ocak). EML Taş Atölyeler Davası. *Denizlihaber*. 10 Kasım 2023 tarihinde <https://www.denizlihaber.com/yazarlar/yasar-tok/eml-tas-atolyeler-davas/> adresinden erişilmiştir.
- Uysal, S. (2015, 15 Nisan). Tane tane söylüyorum: bu kent bu işe razı değil! *Denizlihaber*. 10 Kasım 2023 tarihinde <https://www.denizlihaber.com/yazarlar/seval-uyasal/tane-tane-soyluyorum-bu-kent-bu-ise-razi-degil/> adresinden erişilmiştir.
- Uysal, S. (2017). *Şehrin İzleri*. Denizli: Mavi Nefes Yayınevi.
- Yağcıoğlu, H. ve Uysal, S. (2014, 7 Mayıs). Ulu Cami'yi AVM Yapmak için Yıktılar. *Denizlihaber*. 10 Kasım 2023 tarihinde <https://www.denizlihaber.com/ozgun/haftanin-roportaji/ulu-camiyi-avm-yapmak-icin-yiktilar/> adresinden erişilmiştir.